

УДК 327.83

О. А. Коппель
доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТРАНСФОРМАЦІЯ РОЛІ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРУ В КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Постановка проблеми. Важливий мегатренд останньої чверті ХХ – початку ХХІ століття – це зростання ролі релігійної свідомості та інтенсифікація релігійних рухів. У межах цього мегатренду існують окремі тренди, які заслуговують на особливу увагу, зокрема зростання ролі релігійного фактору в міжнародних відносинах та світовій політиці. Саме тому дослідження сучасних міжнародних відносин та світової політики увяляється неможливим без урахування зростаючої ролі релігійного фактору, а ігнорування його в їх аналізі є неприпустимим. Таким чином, актуальність дослідження викликана суттєвими змінами в системі наукових поглядів на роль релігійного дискурсу в міжнародно-політичних дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми дослідження. Оскільки важливою характеристикою розвитку сучасної епохи є зростання значення релігійного фактору, формується особливий пласт літератури, присвяченої ресекуляризації сучасного світу, що розглядається в якості важливого планетарного мегатренду. У міжнародно-політичній науці зростання ролі релігійного фактору найчастіше пов'язують з феноменом «ісламського відродження», якому присвячене широке коло досліджень. З методологічної точки зору таке аналітичне виокремлення припустиме і дає можливість визначити істотні риси і особливості впливу ісламського фактору на світову політику. Але такий підхід дещо спрощує саме поняття ресекуляризації як мегатренду, не акцентуючи увагу на зв'язку між динамікою міжнародних систем та впливу на них релігійного фактору. Залишається недослідженим характер та особливості впливу релігійного фактору на міжнародні відносини в контексті їх системної еволюції. Важливим аспектом вказаної дослідницької проблеми є визначення функцій релігійного фактору в міжнародних відносинах. Фактично мова йде щодо необхідності міждисциплінарного синтезу релігієзнавства і міжнародно-політичної науки.

Метою статті є визначення динаміки впливу релігійного фактору на міжнародні відносини в контексті їх системної еволюції та з'ясування його функцій та особливостей прояву на сучасному етапі. В її предметному полі аналізуються функції релігійного дискурсу в міжнародних відносинах, теоретичні та практичні аспекти впливу релігійного фактору на світову політику. Особлива увага приділяється компаративному аналізу ролі релігійного фактору в міжнародних системах, розгляду та аналізу особливостей та основних напрямів його впливу на міжнародні відносини.

Виклад основного матеріалу. Релігія являє собою складний духовний та суспільний феномен, що не тільки відображає віру людини в існування надприродного

початка, визнання нематеріального світу, але й є засобом спілкування та зв'язку віруючої людини з надприродним. Як зазначає А.В. Мітрофанова, багатозначність слова «релігія» значно ускладнює аналіз ролі релігійного фактору у світовій політиці, тому вона пропонує відрізнити терміни «релігійний» і «конфесійний» фактор, оскільки під терміном «конфесія» розуміється організована релігія, що знаходить відображення в соціальних інститутах (церква в християн, система улемов у мусульман). В якості фактору міжнародних відносин релігія виступає і як світоглядна система, і як сукупність інститутів [1]. Достатньо нагадати, що до епохи Відродження не існувало єдиного терміну, яким би позначались різні релігійні течії і який би вживався в чітко фіксованому значенні. Ані в Стародавньому світі, ані в період Середньовіччя термін «релігія» широко не вживався. Використовувалися переважно назви конкретних релігійних течій, таких як буддизм, християнство або іслам. Лише в XV–XVI ст.ст. термін почали застосовувати для позначення релігійних явищ незалежно від їх конфесійних особливостей, церковного або сектантського оформлення. Мартін Лютер використовує цей термін для означення універсального зв'язку з надприродним. Саме тоді він став використовуватись і в слов'янських мовах [2, с. 152–154].

Релігійний фактор завжди був характерним для будь-якої епохи, держави, міжнародної системи, різниця проявлялася лише в тій мірі, в якій він впливав на суспільне і політичне життя. Відповідно, під релігійним фактором у міжнародних відносинах автором розуміється вплив на них сукупності релігійних цінностей, які знаходяться в тісній та постійній взаємодії з конкретно історичною, політичною, економічною, соціокультурною практикою народів.

У Довестфальських системах зовнішня політика спочатку будувалася майже поза зв'язком із конфесійною складовою частиною. Міжнародним системам Стародавнього світу була притаманна відсутність значної ролі конфесійного фактору. Супротивником завжди виступав найближчий сусід (у тому числі етнічно чи конфесійно споріднений), у той час як союзником – сусід сусіда, незалежно від його конфесійної чи етнічної належності. Але поступово і майже одночасно в довестфальських міжнародних системах складаються, а згодом отримують потужний розвиток раніше не відомі специфічні комплекси соціальних взаємодій: «держава і релігія», «держава і цивілізація», «держава і культура», які починають все більш значуще впливати на міжнародні відносини.

На завершальному етапі розвитку взаємопов'язаних міжнародних систем (5–4 ст. до н.е. – до сер. 5 ст. н.е.), так званій «епосі гігантів», у міжнародних

відносинах починають домінувати великі державні утворення імперського типу, кожне з яких претендувало на власний проєкт світового устрою. Кожна з імперій об'єднувала та структурувала власну міжнародну систему. Тенденція до універсальної імперії складала головну характерну особливість цього етапу розвитку Довестфальського світоустрою. Імперська влада знаходила опору в монотеїзмі, єдиній вірі. Виникає чотири культурних світи (Захід, ісламський світ, Індія та Далекий Схід), ознаками яких стали єдине священне писання, єдина мова священного писання, єдиний шрифт, пов'язаний з естетикою пластичних мистецтв.

У Середні віки найбільш активним виявився ісламський проєкт, де об'єднуючим чинником величезної теократичної держави виступав іслам. Всередині халіфату на просторі від Атлантичного океану до Середньої Азії протягом близько 600 років співіснували підкорені народи різних національностей, об'єднані спільною релігією, але межі об'єднаної впливу ісламу визначалися військовими можливостями держави.

Щодо християнства, то в європейській Середньовічній системі католицизм теж виступив в якості однієї з основ спільної системи цінностей Європи. Утворення «християнського світу», а також наявність зовнішніх загроз (Арабський Халіфат, мадярські племена, монголо-татари), об'єднання зусиль європейських монархів задля спільної мети в Хрестових походах утверджували гомогенність системи. Але їхню роль можна розглядати значно ширше, оскільки вона полягала у включенні західноєвропейської регіональної міжнародної системи до ширшого контексту, створюючи передумови для формування більш глобальної системи, що сприяло формуванню європоцентричного світу, поклало початок подальшій активній експансії європейців за межі континенту.

Хрестові походи стали символом зростання могутності папства. Внаслідок зазначених процесів в Європі виникає новий специфічний полюс влади – папський престол. Його могутність спиралася не на армію, а на духовний вплив та посередництво під час укладання васальних клятв та домовленостей, на яких ґрунтувалася вся система феодалізму. Деякий час папи не могли трансформувати ці можливості в політичну гегемонію на континенті, хоча здійснювали такі спроби з XI століття. У Західній Європі формується специфічний біполярний рівень політичного протистояння, розпочинається довга боротьба між папами та імператорами, між церковною та світською владою. Таким чином, інституалізація папської влади призвела до утворення одного з полюсів західноєвропейської регіональної системи. Іншим полюсом була влада імператора, який контролював простір у центрі Європи. Поряд із цим на периферії континенту виникали майбутні потужні гравці – національні держави, централізовані під владою абсолютних монархів. Надалі це призводить до поширення абсолютизму в Європі та перемоги світської влади над церковною. Трансформація структури європейського регіонального порядку розпочалася з виникнення перших централізованих держав із міцною королівською владою. Приблизно на цей час (1453 р.) припадає остаточний розкол між католицькою та православною церквами, а також реформа католицької церкви. Саме в цей час Західна Європа вступає в

період чергування гегемонів: Іспанія, Франція, Англія боролися між собою за статус провідного актора, який, тим не менш, не давав абсолютної влади. В Європі завершувався період формування мультиполярності. До початку XVI ст. коло елементів міжнародної системи звузилося. Занепали лицарські ордени, зменшилося значення династій. Також було в цілому завершено боротьбу між релігійною та світською владами на користь останньої.

Таким чином, сильні позиції католицької церкви не перетворилися на політичну гегемонію папи, а Західна Європа не стала теократичною державою, на відміну від Арабського халіфату. Християнський світ дедалі більшою мірою усвідомлював себе не тільки як релігійну громаду, а й як політичну спільноту. Таке становище існувало аж до епохи Реформації.

Процес Реформації змінив європейську середньовічну міжнародну систему не менш радикально, сприяючи посиленню її гетерогенності, стає одним із чинників формування Вестфальської світополітичної моделі. Епоха конфесій характеризувалась взаємним визнанням християнських конфесій, затвердженням принципу «чия земля, того і віра». Але Аугсбурзька система (1555 р.) виявилась достатньо хиткою і в кінцевому результаті переросла спочатку в загальноімперську, а згодом – в європейську релігійну війну. Кульмінацією цих подій стала Тридцятилітня війна, завершення якої стало початком нової Вестфальської системи міжнародних відносин, системи поважаючих суверенітет один одного і в цілому рівних між собою держав.

У релігійній своїй частині Вестфальський мир зрівняв у правах кальвіністів, католиків та лютеран Німеччини, узаконив секуляризацію церковних земель, проведена до 1624 р. За німецькими князями залишилося право визначати релігійну приналежність підданих, але останнім дозволялося молитися таким чином, як вони це робили до 1624 року. Нагадаємо, що спочатку під секуляризацією (від лат. *saecularis* – світський) розумілися перехід церковних і монастирських земель у державну власність, тобто обернення церковної власності у світську, та відмова від духовного звання та церковної посади і перехід до світського стану. Згодом зміст цього терміну розширився, і під секуляризацією почало розумітись звільнення різних сфер суспільного життя від впливу релігії, церкви, релігійних інститутів.

Наслідком Тридцятилітньої війни стало формування Вестфальської світополітичної моделі з притаманними їй рисами толерантності до внутрішньої організації своїх системних елементів. Безсумнівною перевагою цієї моделі стало те, що вона не була побудована на ціннісних орієнтирах, зокрема на релігії, оскільки саме із цього приводу найскладніше досягти компромісів, адже цінності не можуть бути предметом обговорення і з них неможливі компроміси. Це надало можливість у майбутньому прийняття цієї моделі в якості глобальної.

З XVIII–XIX століття прослідковувалась тенденція до зниження ролі релігійного фактору. Як зазначає А.В. Мітрофанова, в XVIII столітті націоналізм приходить на зміну релігії в якості всеохоплюючого світогляду, перетворюється на особливу релігію, яка не передбачає віру в надприродне, але надає сакрального

значення державі-нації та її символам [1]. У Вестфальській державоцентриській системі держава формує законодавчі рамки функціонування релігій, правового становища релігійних організацій, використовує їх мобілізаційний потенціал у власних цілях. Релігія, у свою чергу, освячує і захищає певні політичні порядки, приймає участь у легітимізації влади. Релігія та її інститути зазвичай не виступали в якості суб'єктів політики. У той же час релігійний фактор більш активно включається в політичний процес у поліконфесійних суспільствах.

Зростання значення релігійного фактору в міжнародних відносинах в останній чверті XX століття поставило під сумнів положення так званої «теорії політичної модернізації», розробленої представниками американської «соціології розвитку» Г. Елмондом, Дж. Коулменом, Д. Ростом (середина 60-х рр. XX ст.), що виходила з неминучості всеохоплюючої секуляризації політичних структур у процесі здійснення модернізації. Під тиском подій представники «теорії політичної модернізації» змушені були визнати, що не всі країни підуть шляхом секуляризації, що пройшли Європа та США, що секуляризація не є необхідною умовою модернізації. З 1970-х рр. використовується термін «нове Середньовіччя», що означало повернення релігійності до масової свідомості, посилюючись на працю М. Бердяєва «Нове Середньовіччя» (1924 р.), в якій він на підставі дослідження ритмічної зміни епох приходить до висновку щодо переходу від раціоналізму Нової історії до ірраціоналізму середньовічного типу [2, с. 152].

Тенденція до зростання ролі релігійного фактору в міжнародних відносинах прослідковується з останньої чверті XX століття і найчастіше пов'язується із зростанням ролі ісламського чинника. Вказаний підхід є дещо звуженим, і тому вважаємо за необхідне розглядати цю тенденцію в більш широкому контексті. У цьому плані можна погодитись із точкою зору українського дослідника В.С. Єленського, який визначає серед подій, що сприяли поверненню релігії на світову арену, не тільки події в ісламському світі, але й евангелічне пробудження, підйом глобального католицизму та неорелігійний бум [3].

До цього переліку слід додати й активізацію ролі російської православної церкви в сучасній світовій політиці, що знайшло відображення в проєктах православного світу та руського миру [4]. Невипадково, кажучи про «зіткнення цивілізацій», С. Хантінгтон має на увазі релігії, в числі яких він називає православ'я. У цьому контексті достатньо актуальним та важливим виглядає підхід до розгляду ісламу в якості недержавного актору світової політики.

Підходи до «суб'єктності» ісламу у світовій політиці узагальнюються наступним чином. У межах першого підходу ісламський світ розглядається в якості єдиного колективного суб'єкта, що передбачає наявність ще одного або декількох контр-акторів, зокрема Заходу (антитеза Захід-ісламський світ). Другий підхід виокремлює в якості самостійних акторів окремі держави та транснаціональні структури. Третій підхід розглядає іслам в якості колективного транснаціонального політичного гравця і спирається на ідею екстериторіальності ісламу і концепцію формування «транснаці-

ональної ісламської умми» (О. Руа) – мусульманської спільноти, в якій не існує територіальних, міжетнічних чи міждержавних перепон [5, с. 439–441].

Професійні сходознавці традиційно розглядали іслам як організуючий фактор в історії Сходу, ядро та мотивуючу силу ісламської цивілізації. Наприкінці 70-х років XX століття в науковій літературі посилюється увага до ісламської проблематики. Це пояснювалось тим, що активізація «ісламського фактору» в суспільно-політичному житті країн Сходу виявилась повною несподіванкою і свідчила про те, що деякі теоретичні положення відносно ролі та місця релігійних традицій в країнах Сходу не витримали випробування часом. Тим самим дослідники були поставлені перед необхідністю вносити корективи як у свої ісламські концепції, так і в політику в цьому регіоні з урахуванням вказаних змін. В якості важливого завдання постає розробка нових рекомендацій для офіційних органів, які займаються розробкою практичних рекомендацій та безпосереднім проведінням політики в стратегічно важливому близькосхідному регіоні. Це викликало необхідність наукового аналізу причин, суті, соціальної бази, політичної спрямованості та перспектив «ісламського відродження». Під «ісламським відродженням» спочатку розумілося зростання політичної активності під гаслами ісламу як урядів мусульманських країн та міжнародних мусульманських організацій, так і опозиційних груп всередині країн, хоча згодом зміст цього терміну розширюється. Спостерігається тенденція до визначення ісламського світу в якості єдиного колективного транснаціонального суб'єкту міжнародних відносин [5, с. 439].

Іслам являє собою всеохоплюючу релігію. Ісламська релігійна доктрина містить у собі не тільки релігійно-філософські і моральні принципи, але й приписи соціально-економічного і політичного характеру. На відміну від християнства, котре в різні періоди своєї історії контролювало в тій чи іншій мірі суспільне життя, але ніколи не витискувало повністю світської влади, іслам заповнював усі сфери мусульманського суспільства, визначав характер економічних відносин, форми політичної організації, соціальну структуру, культуру і побут віруючих. Духовне життя в мусульманських країнах не було під контролем ісламу, а просто проходило в його рамках, було ісламським по формі і по суті. Крім того, іслам володіє підвищеною здатністю мобілізувати великі маси людей. У порівнянні з іншими релігіями специфічність ісламу полягає і в тому, що він має мінімум релігійних ритуалів, не має інституту духовенства і церковної організації в їх загальноприйнятому вигляді.

Специфіка мусульманської релігії визначається тим, що із самого початку іслам формувався як державна релігія, і цей стан є для нього найбільш природним. Пророк Мухаммед поєднував функції пророка, богослова, політичного і військового керівника умми у ворожому оточенні. Відчуваючи себе членом мусульманської держави, на чолі якої стоїть сакралізований правитель, мусульманин був її захисником.

Зовнішні фактори підвищення ролі ісламу в сучасній світовій політиці пов'язані із зростанням ролі нафтового чинника в міжнародних відносинах, ісламською революцією в Ірані, загостренням афганської

проблеми після вводу радянських військ в Афганістан, виникненням певного ідеологічного вакууму після кризи комуністичної ідеології, утворенням на терені Радянського Союзу нових держав, де іслам стає державною релігією.

Висновки. Вплив релігійного фактору на міжнародні відносини має перманентний характер, але на окремих історичних етапах проявляється з різною силою. У той же час історія свідчить, що релігії здійснювали цей вплив по-різному і з різною інтенсивністю. Загальні тенденції впливу релігійного фактору на міжнародні відносини в контексті їх системної еволюції демонструють системну логіку чергування інтенсивності періодів його зростання і зменшення. В умовах кризи Вестфальської світополітичної моделі зростає значення релігійного фактору, що зумовлюється процесами глобалізації. Глобалізація з її нерівномірністю і неоднозначними наслідками призводить до зростання недержавної свідомості, надзвичайно актуалізує проблему цінностей, норм, ідей, ідеалів та ідентичностей – тобто саме тих проблем, які є центральними для релігії. У сучасному світі відбувається зростання «недержавної свідомості» людей, що призводить фактично до рівнозначності державної та релігійної свідомості, підтримці людиною нових релігійних конфесій. Релігія стає політичним явищем, включаючись до кола політико значущих факторів, у масовій свідомості сприймаючись як ідеологія. Ця тенденція посилюється завдяки розвитку глобальних засобів масової комунікації.

Важливе значення має демографічний фактор, оскільки зростає кількість прихильників тих чи інших релігій на як на Сході, так і на Заході, відбуваються зміни в геополітиці світових релігій, їх детериторізація. Зокрема, християнство втрачає свої «західні» риси і знаходить все більше прихильників на Сході, іслам – на Заході. Новим фактором виступає детериторізація ісламу, зростання кількості мусульман в країнах Європи. Таким чином, релігія стає інструментом політичної мобілізації, чинником політичної ідентифікації і політичної каталізації. На світовій арені з'являються релігійні системи у вигляді системи транснаціональних зв'язків між державами, окремими групами і політичними рухами. Ці зв'язки встановлюються над національними кордонами, утворюючи додаткову транснаціональну систему взаємодій.

Література

1. Митрофанова А.В. Религиозный фактор в мировой политике и проблема «цивилизаций» / А.В. Митрофанов // Век глобализации. Вып.1, 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.socionauki.ru/journal/articles/129831/>.
2. Толкачев В.В. Религиозный фактор в современных международных отношениях / В.В. Толкачев // Негосударственные участники мировой политики. Учеб. Пособие для вузов / под ред. М.М. Лебедевой, М.В. Харкевича. – М. : Аспект Пресс, 2013. – 208 с. – С. 151–162.
3. Еленский В.Е. Религия в глобальной политике: конец XX – начало XXI века / В.Е. Еленский [Электронный

ресурс]. – Режим доступа : <http://www.religiopolis.org/documents/3292-ve-elenskiy-religija-v-globalnoj-politike-konets-hh-nachalo-hhi-vekov.html>.

4. Касаткин П.И. Русская православная церковь как актор современной мировой политики / П.И. касаткин // Вестник МГИМО-Университета. – 2010. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vestnic.mgimo.ru/fileserver/15/16_kasatkin.pdf.

5. Наумкин В.В. Ислам как коллективный гирок / В.В. Наумкин // Современная мировая политика. Прикладной анализ / отв. ред. А.Д. Богатуров. – 2-е изд., испр. И доп. – М. : Аспект Пресс, 2010. – 593 с. – С. 438–456.

Анотація

Коппель О. А. Трансформація ролі релігійного фактору в контексті системної еволюції міжнародних відносин. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню ролі релігійного фактору в контексті системної еволюції міжнародних відносин. Досліджується роль релігійного фактору як комплексного системного явища в трьох його вимірах – часовому, просторовому та змістовному. Визначені його функції та закономірності в залежності від системної еволюції міжнародних відносин. З'ясовуються рівні і форми залежності релігійного фактору від характеру міжнародної системи через дослідження сутнісних закономірностей і особливостей його впливу на певному етапі еволюції міжнародної системи, структурних характеристик систем і взаємозв'язків між ними. На світовій арені з'являються релігійні системи у вигляді системи транснаціональних зв'язків між державами, окремими групами і політичними рухами. Ці зв'язки встановлюються над національними кордонами, утворюючи додаткову транснаціональну систему взаємодій.

Ключові слова: релігійний дискурс, релігія, політика, міжнародна система, світова політика, секуляризація, ресекюляризація.

Аннотация

Коппель О. А. Трансформация роли религиозного фактора в контексте системной эволюции международных отношений. – Статья.

Статья посвящена исследованию роли религии в международных отношениях в контексте их системной эволюции. Исследована роль религиозного фактора как многопланового системного явления в трех его измерениях – пространственном, временном и содержательном. Определены его функции и закономерности в зависимости от системной эволюции международных отношений. Определена зависимость влияния религиозного фактора от исторического типа международных систем, их структурных характеристик, особенностей иерархии элементов и системы взаимоотношений между ними, от состояния мировой политики. На мировой арене появляются религиозные системы в виде системы транснациональных связей между государствами, отдельными группами, общинами и политическими движениями. Эти связи устанавливаются «поверх» государственных границ, создавая дополнительную транснациональную систему взаимосвязей.

Ключевые слова: религия, политика, международная система, мировая политика, секуляризация, ресекюляризация.

Summary

Koppel O. A. Religious factor transformation within the context of system evolution of the international relations. – Article.

The article is devoted to the role of religion in world politics within the context of system evolution of international relations. The article examines the nature and dynamics of the religious factor as the multilayer system phenomenon considered as three dimensions – space, time and content. Defined are levels of dependence of religious factor on the character of international systems within frames of its his-

torical development type, structural characteristics and their system cross relations, specific features at the definite stage of international system evolution. Religious systems appears on the world scene in the form of transnational communications between states, separate groups, communities and political movements. These connections are established ‘over’ the state lines, creating an additional transnational system of interconnections.

Key words: religious discourse, religion, politics, international system, world politics, secularization, resecularization.